

MESEČARI

The translation was kindly supported by the Fund for Central
& East European Book Projects, Amsterdam

Prevod ove knjige objavljen je uz podršku Fonda za književne
projekte Srednje i Istočne Evrope iz Amsterdama

MESEČARI

KAKO JE EVROPA
KRENULA U RAT 1914.

KRISTOFER
KLARK

Prevod:
Aleksandra Dragosavljević

Naslov originala
Christopher Clark:
THE SLEEPWALKERS
How Europe Went to War in 1914

Copyright © 2012 by Christopher Clark
Copyright © 2014 za srpsko izdanje, Heliks

Izdavač

Heliks

Za izdavača

Brankica Stojanović

Lektura

Vesna Đukić

Stručna redakтура prevoda

Veljko Stanić

Štampa

Newpress, Smederevo

Prvo izdanje

Knjiga je složena
tipografskim pismima
Chronicle Text i Agmena Pro

ISBN: 978-86-86059-44-4

Smederevo, 2014.

www.heliks.rs

Džozefu i Aleksanderu

Sadržaj

<i>Izjave zahvalnosti</i>	xi
<i>Predgovor srpskom izdanju</i>	xvii
<i>Uvod</i>	xxi

DEO I

Putevi do Sarajeva

1. Srpske aveti	3
Ubistvo u Beogradu	3
„Neodgovorni elementi“	12
Mentalne mape	18
Raskidanje odnosa	24
Eskalacija	29
Tri turska rata	36
Zavera	41
Nikola Pašić reaguje	48
2. Carstvo bez osobina	56
Sukobi i ravnoteža	56
Šahisti	67
Laži i prevare	75
Obmanjujuća smirenost	80
Jastrebovi i golubovi	85

DEO II

Podeljeni kontinent

3. Polarizovanje Evrope, 1887–1907.	105
Opasne veze: francusko-ruski savez	107
Procena Pariza	114

Kraj britanske neutralnosti	118
Zakasnela imperija: Nemačka	122
Velika prekretnica?	133
Mi o vuku...	139
4. Višeglasje evropske spoljne politike	146
Suvereni donosioci odluka	148
Ko je vladao u Sankt Peterburgu?	161
Ko je vladao u Parizu?	165
Ko je vladao u Berlinu?	170
Problematična nadmoć ser Edvarda Greja	173
Agadirska kriza iz 1911.	177
Vojnici i građani	186
Štampa i javno mnjenje	196
Fluidnost moći	208
5. Balkanski koloplet	210
Vazdušni napadi na Libiju	210
Balkanski metež	218
Kolebljivac	224
Kriza na Balkanu u zimu 1912–1913.	230
Bugarska ili Srbija	236
Austrijske nevolje	243
Balkanizacija francusko-ruskog saveza	253
Pariz ubrzava korak	261
Poenkare je izložen pritisku	267
6. Poslednje šanse: popuštanje napetosti i ponovna opasnost od rata, 1912–1914.	272
Ograničene mogućnosti detanta	272
„Sad il’ nikad“	282
Nemci na Bosforu	290
Scenario po kome će se rat začeti na Balkanu	302
Kriza muževnosti?	310
Koliko je neizvesna bila budućnost?	313

DEO III

Kriza

7. Ubistvo u Sarajevu	319
Atentat	319
Prosvetljujući trenuci	326
Počinje istraga	330
Srbija reaguje	335
Šta učiniti?	339
8. Krug se širi	349
Reakcije u inostranstvu	349
Grof Hojoš odlazi u Berlin	356
Put ka austrijskom ultimatumu	364
Čudna smrt Nikolaja Hartviga	370
9. Francuzi u Sankt Peterburgu	373
Grof De Robjen menja vozove	373
Gospodin Poenkare plovi u Rusiju	377
Partija pokera	381
10. Ultimatum	389
Austrija zahteva	389
Srbija odgovara	394
Počinje „lokalni rat“	404
11. Pucnji upozorenja	405
Čvrst stav odnosi prevagu	405
„Ovog puta biće rata“	408
Ruski razlozi	412
12. Poslednji dani	419
Čudna svetlost obasjava mapu Evrope	419
Poenkare se vraća u Pariz	427
Rusija se mobiliše	434
Skok u tamu	442
„Mora biti da je došlo do nesporazuma“	452
Muke po Polu Kambonu	460

Britanija interveniše	463
Belgija	468
Vojničke čizme	472
<i>Zaključak</i>	475
<i>Napomene</i>	483
<i>Indeks</i>	573
<i>O autoru</i>	601

Izjave zahvalnosti

Dvanaestog maja 1916. Džejms Džozef O'Brajen, stočar iz Talvud Stejšna u severnom delu Novog Južnog Velsa, prijavio se u Australijsku kraljevsku vojsku. Posle dvomesečne obuke na sidnejskim poligonima, redov O'Brajen dodeljen je 35. bataljonu Treće divizije i ratnim brodom *Benala* uputio se u Englesku na dalju obuku. Otprilike 18. avgusta 1917. pridružio se svojoj jedinici u Francuskoj, na vreme da učestvuje u bici kod Pašendala.

Džim je bio moj deda. Dvadeset godina posle njegove smrti tetka Džoan Prat, rođena Manro, dala mi je njegov ratni dnevnik, malu smeđu beležnicu punu spiskova, adresa, instrukcija i neobičnih lakonskih zapisa. Tako je Džim o bici za Brodsejnde 4. oktobra 1917. godine zapisao: „Bila je to odlična bitka, i nemam želju da vidim još jednu takvu“. Evo i dnevničke beleške od 12. oktobra 1917, posle druge bitke kod Pašendala:

Napustili smo logor (u blizini Ipra) i krenuli ka sektoru Pašendal na borbenoj liniji. Deset sati nam je trebalo da stignemo donde i posle tolikog marširanja bili smo iscrpljeni. Ni pola sata po dolasku (beše to u 5.25 ujutro 12. oktobra), preskočili smo preko vreća. Sve je bilo dobro dok se nismo približili vresištu koje smo jedva prešli. Kad smo najzad uspeli, naša prethodnica nam je odmakla oko kilometar i po i morali smo da požurimo ne bismo li je sustigli. Oko 11 pre podne stigli smo do našeg drugog cilja i tu ostali sve do 4 popodne kad smo morali da se povučemo. [...] Samo mi je božja volja pomogla da izvučem živu glavu, jer su meci i šrapneli fijukali na sve strane.

Džimova aktivna vojna služba okončana je u dva sata ujutro 30. maja 1918. kada je, sudeći po njegovom dnevniku, ranjen u obe noge. Bomba mu je pala na stopala, odbacivši ga uvis i ubivši vojnike oko njega.

Džim kakvog se ja sećam bio je sarkastičan, krhki starac čije je pamćenje bledelo. Nije govorio o svom iskustvu u ratu, ali sećam se razgovora s njim kad mi je bilo otprilike devet godina. Upitao sam ga jesu li muškarci koji su se borili u ratu bili uplašeni pred bitku ili željni da se bore. Odvratio je da neki jesu bili uplašeni a drugi nisu. Jesu li junosi bili bolji borci od

strašljivaca, zanimalo me je. „Nisu“, reče Džim. „Baš ti željni borbe prvi bi se uneredili.“ Odgovor je na mene ostavio dubok utisak i neko vreme sam razmišljao o tim rečima, naročito o reči „prvi“.

Užas tog dalekog sukoba još nas zaokuplja. Ali njegova tajanstvenost je drugde, u nejasnim i zapetljanim zbivanjima koja su omogućila takvo krvoproliće. Dok sam to istraživao, prikupio sam toliko mnogo dugova u pozajmljenim saznanjima da ih teško mogu ikada vratiti. U izoštavanju argumenata pomogli su mi razgovori s Danijelom Andersom, Margaret Lavinijom Anderson, Krisom Bejljem, Timom Blaningom, Konstantinom Bošom, Ričardom Bosvortom, Anabel Bret, Markom Kornvolom, Ričardom Drejtonom, Ričardom Evansom, Robertom Evansom, Nilom Fergusonom, Izabel V. Hal, Alanom Krejmerom, Ginterom Kronenbiterom, Majklom Ledžer-Lomasom, Dominik Liven, Džejsom Makenzijem, Alojzom Maderšpaherom, Markom Migotijem, Anikom Mombauer, Frankom Lorencom Milerom, Vilijamom Maliganom, Polom Manroom, Polom Robinsonom, Ulinkom Rublak, Džejsom Šianom, Brendanom Simsom, Robertom Tomsom i Adamom Tuzom. Ajra Kacnelson mi je izneo stav u vezi s teorijom odlučivanja, Endru Preston o antagonističkim strukturama u oblikovanju spoljne politike, Holger Aflerbah o Riclerovim dnevnicima, Trojnom savezu i suptilnijim pojedinostima u vezi s nemačkom politikom tokom Julske krize, Kit Džefri o Henriju Vilsonu, a Džon Rel o kajzeru Vilhelmu II. Hartmut Pog fon Štrandman skrenuo mi je pažnju na malo znane ali informativne memoare svog rođaka Vasilija Štrandmana koji je u vreme izbivanja rata 1914. bio ruski otpravnik poslova u Beogradu; Kit Nilson mi ljubazno dao na čitanje neobjavljenu studiju o donosiocima odluka u samom vrhu Forin ofisa; Brus Mening mi je poslao svoj važan članak, koji je tek kasnije objavljen u časopisu *Journal of Modern History*, o ruskoj vojnoj obaveštajnoj službi; Tomas Oti poslao mi je pre objavljivanja svoju novu studiju *The Foreign Office Mind*, a Jirgen Angelov svoje delo *Der Weg in die Urkatastrophe*; Džon Kajger i Gerd Krumajh snabdeli su me odlomcima iz raznih publikacija i referencama o francuskoj spoljnoj politici. Andreas Roz poslao mi je primerak svoje upravo štampane knjige *Zwischen Empire und Kontinent*; Zara Stajner, čija dela spadaju među najznačajnija u ovoj oblasti, stavila mi je na uvid brojne tekstove i beleške. Pet godina mi je Semjuel R. Vilijamson, čije su klasične studije o međunarodnoj krizi i austrougarskoj spoljnoj politici uticale na to da u ovoj knjizi povedem istraživanje u više smerova, slao neobjavljena poglavlja, kontakte i reference i rado pristajao da zajedno raspetljavamo austrougarsku politiku. Prijateljstvo koje je nastalo iz te razmene imejlava jedna je od nagrada koju mi je ova knjiga donela.

Zahvalan sam i onima koji su mi pomogli da prevaziđem jezičke prepreke: Miroslavu Došenu hvala na pomoći sa srpskim štampanim izvorima, a Srđanu Jovanoviću za pomoć s arhivskom građom u Beogradu; Rumenu Čolakovu zahvaljujem na pomoći s bugarskom sekundarnom građom; zahvaljujući predanom istoričaru Sergeju Podbolotovu, njegovoj mudrosti, inteligenciji i oštrom humoru, moje istraživanje u Moskvi bilo je ne samo produktivno nego i podjednako prijatno i prosvetljujuće. Tu su i one neumorne duše koje su pročitale deo moga rada ili celu knjigu u različitim fazama njenog nastajanja: Džonatan Stajnberg i Džon Tompson iščitali su svaku reč i predložili pametne komentare. Dejvid Rejnolds mi je pomogao da pronađem meru u najizazovnijim poglavljima. Patrik Higinis je pročitao prvo poglavlje, izneo kritike i upozorio na problematične delove. Amitavu Gošu zahvaljujem na neprocenjivim povratnim informacijama i savetima. Za sve greške koje su u knjizi ostale odgovoran sam samo ja.

Imam sreću da radim s divnim agentom Endruom Vajlijem, kome mnogo dugujem, a izuzetno sam zahvalan Sajmonu Vinderu iz izdavačke kuće Penguin na ohrabrenju, usmeravanju i bodrenju, kao i Ričardu Dagvidu što je tako efikasno nadgledao produkciju. Neumorna redaktorka Bela Kuna tražila je i tamanila sve greške, netačnosti, nedoslednosti i prekomerne navodnike, a raspoloženje joj nije kvarilo ni to što sam do iznemoglosti doterivao tekst. Nina Libren, čiji je deda Julius Libren takođe učestvovao u bici kod Pašendala (samo na suprotnoj strani), podnosila je moje muke s dobroćudnom neutralnošću. Ovu knjigu posvećujem, s ljubavlju i divljenjem, našim sinovima Džozefu i Aleksanderu, u nadi da nikada neće iskusiti rat.

Predgovor srpskom izdanju

Svako istorijsko tumačenje podložno je preispitivanjima. U disciplini kojom se mi, istoričari, bavimo nema definitivnih ili konačnih iskaza. I ne bi trebalo nikoga da iznenadi što toliko mnogo političkih emocija još uvek prati pominjanje početka Velikog rata.

Prvi svetski rat je obeležio prošli vek tako da se posledice još uvek osećaju u Evropi i Aziji te na Bliskom istoku. Najfascinantniji deo tokom pisanja ove knjige za mene je bilo istraživanje istorije Srbije – delimično zato što sam to doživeo kao put u nepoznato, a donekle i stoga što priča o Srbiji nije tek neobično epsko pripovedanje o otporu i opstanku u nemilosrdnom okruženju, nego i paradoksalna storija o moći prošlosti nad sadašnjošću.

S namerom da budem što jasniji, voleo bih da ukažem na izvesne činjenice. Najpre, knjiga *Mesečari* nije napisana kako bi se Srbija optužila za izbijanje Prvog svetskog rata. Konflikt ogromnih razmera bio je pre svega rezultat mahinacija evropskih velesila u doba imperijalizma: bilo bi smešno označiti malenu Srbiju, omanju regionalnu silu, kao glavnog krivca za tu ratnu stihiju. Nastojao sam da Balkan, a prevashodno Srbiju, integrišem u narativni tok u kome objašnjavam kako je rat otpočeo. U tu svrhu je trebalo istražiti korene srpske i austrougarske međusobne netrpeljivosti koja je dosegla vrhunac u leto 1914. U prvom poglavlju knjige postavlja se pitanje kako je beogradska vlada dospela u poziciju da nije u stanju da kontroliše aktivnosti iredentističkih grupa na granici s Austrougarskom. U njemu analiziram pritiske kojima je bio izložen predsednik vlade Nikola Pašić, poreklo zavereničke grupe Crna ruka i uticaj na srpsku politiku pretorijanske zavereničke mreže nastale posle kraljeubistva iz 1903.

Pregled srpske istorije može se učiniti prilično sumornim ukoliko se uporedi sa stanovištima iznetim na pojedinim mestima u srpskoj historiografiji koja kazuju da su godine od 1903. do 1914. svojevrсно zlatno doba srpske političke istorije. Razlozi za to ne leže u mojoj nameri da u knjizi predstavim Srbiju u negativnom svetlu. *Mesečari* se ne bave društvenom i kulturnom istorijom evropskih država u načelu, nego ponajpre vrlo uskim pitanjem

kako i gde su nastajale rizične situacije koje su ugrožavale mir. Identifikovati Srbiju i, uopšte, Balkansko poluostrvo kao pozornicu na kojoj su se gomilali takvi rizici nije isto što i optuživati Srbiju ili Srbe. Na kraju krajeva, u želji da prošire svoju nacionalnu državu tako da se u njoj nađe što više njihovih sunarodnika, Srbi nisu težili ničem drugom do da ostvare ono što su već ostvarili Italijani i Nemci u XIX veku. Osuđivati sprske vođe da su pogrešili što su stremili tome, bilo bi apsurdno.

Čitaoci koji se odmaknu od prvog poglavlja i nastave da čitaju dalje, videće kako u knjizi iznosim kritički stav i o francuskoj, ruskoj, nemačkoj, austrougarskoj, italijanskoj, čak i o britanskoj politici. Ali ta kritika ni u kom slučaju ne služi tome da označi krivca, jer najvažnije pitanje u knjizi nije zašto se zbio rat niti ko ga je izazvao, nego kako su se stvorile okolnosti u kojima je nastao, a u odgovoru koji pritom nudim vidi se da je odgovornost za njega prilično podeljena. Ukoliko, kako ja to verujem, možemo uočiti sličnu agresivnost, paranoju i rizične poteze u svim glavnim centrima gde su donošene odluke, onda bi trebalo da napustimo potragu za jednim zlikovcem i prihvatimo da je ovo bila istinski evropska katastrofa.

Mnogo puta je ponavljano da sam u prvim izdanjima ove knjige koristio reč „teroristi“ kad sam govorio o Gavrilu Principu i njegovim sarajevskim saučesnicima. Taj termin zaista može biti problematičan, budući da se njime danas označavaju ubilački nastrojani ziloti, spremni da pobiju nevine civile na najgnusnije načine. Princip i njegovi sadrugovi nisu bili teroristi u tom smislu nego mladi idealisti i borci za slobodu (premda, kao što je poznato svakome upućenom u istoriju Irske, teroristi i borci za slobodu ponekad su isti ljudi). Princip nije uživao u svom zadatku. Zna se da je plakao u sudnici kad su pročitane poslednje nadvojvodine reči. Nije nameiravao da ubije nadvojvodinu ženu – pre će biti da je ciljao u *Landeschefa* Poćoreka ali mu je ruka zadrhtala ili ga je gurnuo neko ko je stajao pokraj njega. Zato sam zamolio britanskog i nemačkog izdavača da zamene reč terorista rečju atentator na nekoliko mesta u knjizi, da u mladiće koji su počinili atentat 28. juna 1914. ne bi pristrasno bila uperena oštrica jedne semantičke finese.

Još od objavljivanja izdanja na engleskom u jesen 2012, *Mesečari* izazivaju kontroverzu. Knjiga je meta žestokih napada istaknutih srpskih istoričara i javnih ličnosti. Upire se prstom u nju s obrazloženjem da optužuje Srbiju za izazivanje Prvog svetskog rata, da umanjuje progon i nepravde kojima su Srbi bili izloženi pre 1914, da reprodukuje tvrdnje austrougarske i nemačke ratne propagande, te da srpsku povest iščitava unazad, počev od jugoslovenskih ratova devedesetih godina prošlog veka.

Teško je znati kako bi trebalo da odgovorim na ovakve napade. Suvišno je reći kako nisam nastojao da se umilim srpskoj javnosti dok sam istovremeno po svetu oštro kritikovao Srbiju. Tvrdnja da moja knjiga širi Nato propagandu ili da je motivisana neprijateljstvom protiv Srbije i Srba još jedan je apsurd, kao i mišljenje da mi je namera bila da iznesem dokaze koji bi osporili srpsku integraciju u Evropsku uniju. Upravo suprotno, integraciju Srbije i njenih suseda u Uniju smatram najboljim načinom da se obezbedi dugoročno rešenje problema u regionu koje će ponuditi maksimum pravednosti i prosperiteta Evropljanima koji tu žive.

Najiskrenije se nadam da će mlađa generacija srpskih istoričara i intelektualaca prepoznati kako im polemika koju je izazvala ova knjiga nudi priliku da i dalje ispituju nove načine za integrisanje istorije Srbije u istoriju Evrope i sveta u moderno doba, koji prevazilaze moralizatorske kategorije nacionalizma i politike identiteta. Ne vidim pametniji način za pripremu intelektualne osnove za bolju budućnost Srba u ujedinjenoj Evropi.

Naposletku, duboko sam zahvalan Heliksu na objavljivanju moje knjige na srpskom. Toplo zahvaljujem i Fondu za književne projekte Srednje i Istočne Evrope (CEEBP) na pomoći u finansiranju prevoda.

– Kristofer Klark,
u Londonu, avgusta 2014.

Uvod

U nedeljno jutro 28. juna 1914. godine, kada su nadvojvoda Franc Ferdinand i njegova žena Sofija Hotek stigli na železničku stanicu u Sarajevu, evropskim kontinentom je vladao mir. Trideset sedam dana kasnije u Evropi se zaratilo. U sukobu koji je izbio tog leta mobilisano je 65 miliona vojnika, nestale su tri imperije, stradalo je 20 miliona vojnika i civila i ostao je 21 milion ranjenih. U toj katastrofi rođeni su užasi XX veka u Evropi. Bila je to, prema rečima američkog historičara Frica Šterna, „prva strahota u XX veku, ona od koje su krenule sve ostale“.¹ Polemike o njenom uzroku započele su još i pre nego što se zapucalo, a traju do današnjih dana. Istorijska građa koja se iz njih razvila ne može se meriti ni s jednom drugom istorijskom tematikom po brojnosti, detaljnosti i moralnom naboju. Za teoretičare međunarodnih odnosa događaji iz 1914. i dalje su politička kriza *par excellence*, dovoljno zamršena da izrodi neograničeno mnogo hipoteza.

Istoričar koji nastoji da pronikne u uzroke Prvog svetskog rata nailazi na nekoliko problema. Prvi i najočigledniji je brojnost istorijskih izvora. Svaka zaraćena strana objavila je zvanična višetomna izdanja diplomatskih dokumenata, opsežna dela nastala od prikupljene arhivske građe. U tom moru izvora ima i prevrtljivih struja. U izdanjima većine zvaničnih dokumenata objavljenih u međuratnom periodu prevladava apologetski ton. Tako nemačka publikacija *Die Grosse Politik*, objavljena u pedeset sedam tomova, sa 15.889 dokumenata organizovanih u 300 tematskih celina, nije priređena s čisto naučnim ciljevima na umu već i s nadom da bi obelodanjivanje predratnih dokumenata bilo dovoljno da se opovrgne teza o „ratnoj krivici“ utisnuta u odredbe Versajskog ugovora.² I za francusku vladu posleratno objavljivanje dokumenata bio je poduhvat „prvenstveno političke naravi“, kako se izrazio ministar spoljnih poslova Žan Luj Bartu u maju 1934. godine. Svrha je bila da se „neutrališe kampanja koju je pokrenula Nemačka posle potpisivanja sporazuma u Versaju“.³ Ludvig Bitner, jedan od urednika osmotomne zbirke *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, istakao je 1926. godine kako je namera bila da se napravi autoritativno izdanje pre

nego što neka međunarodna organizacija – možda je mislio na Ligu naroda – primora austrijsku vladu da objavi slično delo u nepovoljnijim okolnostima.⁴ Motiv objavljivanja prvih posleratnih izdanja dokumentarne građe u Sovjetskom Savezu delimično je bila i težnja da se dokaže kako je rat inicirao car autokrata i njegov saveznički partner, buržuj Rejmon Poenkare. Smatralo se da bi se na taj način pokazalo kako su nelegitimni francuski zahtevi za vraćanje predratnih zajmova.⁵ Čak i u Britaniji, koja je počela da objavljuje svoju dokumentaciju o uzrocima rata (*British Documents on the Origins of the War*) na zadovoljstvo objektivne stručne javnosti, to nije prošlo bez tendencioznih izostavljanja koja su stvorila unekoliko neuravnoteženu sliku o ulozi Britanije u događajima koji su prethodili izbijanju rata 1914.⁶ Ukratko, i pored neporecive vrednosti za istoričare, velika evropska izdanja izvora bila su oružje u „svetskom ratu dokumenata“, kako je to nazvao nemački vojni istoričar Bernhard Švertfeger u kritičkoj studiji iz 1929.⁷

Ništa manje problematični nisu ni memoari državnika, vojnih zapovednika i drugih važnih donosilaca odluka, premda su i oni neophodni svakome ko nastoji da razume šta se to dogodilo na putu u rat. Neki izazivaju frustraciju jer ništa ne otkrivaju o najzanimljivijim temama. Navešću tek nekoliko primera. U *Kazivanjima o svetskom ratu* objavljenim 1919. nemački kancelar Teobald fon Betman Holveg gotovo ništa ne govori o svojim potezima ili potezima svojih kolega tokom Julske krize 1914. Memoari ruskog ministra spoljnih poslova Sergeja Sazonova su neformalni, pompezni, povremeno neistiniti i bez ikakvih informacija o njegovoj ulozi u najbitnijim dešavanjima. Desetotomni memoari francuskog predsednika Rejmona Poenkarea o godinama kad je bio na vlasti više služe propagandi nego što išta otkrivaju – vrlo je primetna razlika između njegovih „sećanja“ na događaje za vreme krize i zapisa iz neobjavljenog dnevnika koji je vodio u vreme tih događaja.⁸ U svojim zanimljivim memoarima britanski ministar spoljnih poslova ser Edvard Grej vrlo šturo opisuje delikatnu temu – svoje obavezivanje Antanti pre avgusta 1914. i kako je to uticalo na njegovo dalje određivanje prema krizi.⁹

Kad je američki istoričar Bernadot Everli Šmit s Univerziteta u Čikagu doputovao u Evropu krajem dvadesetih godina XX veka, kako bi razgovarao s nekadašnjim političarima koji su bili važni akteri zbivanja uoči rata, začudilo ga je to što su njegovi sagovornici bili očigledno imuni na preispitivanje sopstvenih poteza. (Jedini izuzetak je bio Grej, koji je „spontano primetio“ kako je napravio taktičku grešku kad je tokom Julske krize nastojao da pregovara s Bečom uz posredovanje Berlina, ali ta pogrešna procena koju je pominjao nije bila posebno značajna, a njegova opaska odražavala je naročiti engleski manir: diskretno samopotcenjivanje, a ne iskreno

priznanje odgovornosti.)¹⁰ Bilo je problema i s prisećanjem. Šmit je pronašao Petra Barka, nekadašnjeg ruskog ministra finansija, u to vreme london-skog bankara. Godine 1914. Bark je prisustvovao sastancima na kojima su donošene istorijske odluke. Ali kad se Šmit sastao s njim, Bark je uporno tvrdio kako se jedva seća tadašnjih događaja.¹¹ Srećom, mnogo su informativnije beleške koje je sam ministar vodio 1914. godine. Kad je u jesen 1937. istraživač Lučano Magrini doputovao u Beograd da bi razgovarao sa svim preživelim osobama koje su na bilo koji način bile povezane sa Sarajevskim atentatom, otkrio je da ima svedoka koji su tvrdili nešto za šta nisu ni mogli znati, dok su drugi „ćutali ili pričali neistine o onome što su znali“, a bilo je i onih koji su „kitili svoje izjave ili su pošto-poto hteli da opravdaju svoje postupke“.¹²

Povrh svega, još uvek ima značajnih praznina u našim saznanjima. Mnoge važne razmene stavova među glavnim akterima bile su usmene i nisu zabeležene – njih možemo da rekonstruišemo samo na osnovu posrednih dokaza ili iz kasnijih svedočanstava. Srpske organizacije koje su bile povezane s atentatom u Sarajevu bile su izuzetno tajanstvene i nisu ostavile gotovo nikakvih pisanih tragova. Dragutin Dimitrijević, šef srpske vojne obaveštajne službe, ključna ličnost u zavereničkom planu da se ubije nadvojvoda Franc Ferdinand u Sarajevu, redovno je palio svoje spise. I dan-danas ne znamo mnogo toga o konkretnom sadržaju prvih razgovora između Beča i Berlina o tome kako bi trebalo reagovati na ubistvo u Sarajevu. Zapisnici sa sednica francuskih i ruskih lidera u Sankt Peterburgu od 20. do 23. juna, dokumenti koji su potencijalno vrlo značajni za razumevanje poslednje faze krize, nisu nađeni (ruski protokoli su verovatno izgubljeni, a francuski tim izabran da priredi *Documents Diplomatiques Français* nije uspeo da pronađe francusku verziju). Istina je da su boljševici objavili mnoge važne diplomatske dokumente s namerom da pokažu imperijalističke mahinacije velikih sila, ali ti poduhvati su bili sporadični i uglavnom usmereni na određene teme, na primer na ruske planove u Bosforu. Pojedini dokumenti (ne zna se tačno koliki je broj) izgubljeni su prilikom premeštanja u haosu građanskog rata, a u Sovjetskom Savezu dokumentarna građa nikad nije sistematski prikupljena kako bi parirala britanskim, francuskim, nemačkim i austrijskim izdanjima istorijskih izvora.¹³ Publikovani izvori s ruske strane do danas su ostali nekompletni.

Još jedna izrazita odlika ove krize je njena neverovatno složena struktura. I Kubanska kriza je bila složena, ali ipak je imala dva osnovna aktera (SAD i Sovjetski Savez), kao i niz pomoćnih i podređenih igrača. Nasuprot njoj, u priči o tome kako je otpočeo Prvi svetski rat mora se razlučiti smisao međusobnih veza pet nezavisnih, podjednako važnih protagonista

– Nemačke, Austrougarske, Francuske, Rusije i Britanije – zapravo šest, dodamo li Italiju, a njima valja pridružiti i druge strateški značajne i podjednako nezavisne i suverene igrače u koje spadaju Osmansko carstvo i države na Balkanskom poluostrvu, regionu s naglašenim političkim tenzijama i nestabilnošću koja je trajala godinama pre izbijanja rata.

Dodatni element zabune unosi činjenica da su procesi odlučivanja u samim državama pogođenim krizom često bili daleko od očiglednih. Zato juli 1914. možemo da zamislimo kao međunarodnu krizu, a taj termin obuhvata niz nacionalnih država, nastalih kao kompaktni, odvojeni entiteti, poput bilijarskih lopti na stolu. Ali vladajuće strukture koje su sprovodile politiku tokom krize bile su duboko podeljene. Nije se pouzdano znalo (a tako i danas misle istoričari) koji su to elementi unutar različitih izvršnih vlasti držali moć u svojim rukama. Zato političke odluke – ili barem raznorazne političke inicijative – nisu dolazile isključivo s vrha sistema; mogli su ih doneti ili makar uputiti činovnici s perifernih položaja diplomatskog aparata, zatim vojni zapovednici, zvaničnici ministarstava, čak i ambasadori koji su često lično bili donosioci odluka.

Iz sačuvanih izvora saznajemo o haosu od obećanja, pretnji, planova i predviđanja – što nam pomaže da objasnimo zašto je izbijanje ovog rata podložno tako zadivljujućoj raznolikosti tumačenja. Gotovo da nema gledišta o njegovim uzrocima za koje se ne može prikazati niz raspoloživih izvora. Znajući to, shvatamo zašto je literatura o uzrocima Prvog svetskog rata toliko obimna da se nijedan istoričar (čak ni neki zamišljeni fantastični istoričar sa znanjem svih neophodnih jezika) ne može ponadati da će je u svom veku pročitati – pre dvadeset godina bilo je 25.000 knjiga i članaka o toj temi.¹⁴ U pojedinim tumačenjima istoričari su se usredsredili na krivicu jedne države koja je druge uzela pod svoje (tu je Nemačka bila najomiljeniji izbor, ali nijedna velika sila nije izbegla da bude proglašena najodgovornijom); drugi su raspoređivali krivicu na više učesnika ili su tragali za greškama u sistemu. Zbog složenosti teme uvek je bilo argumenata koji su se mogli izneti. Osim polemika istoričara, koji su se okretali pitanjima o krivici i odnosu između pojedinih elemenata i strukturnih ograničenja, postoji i čitav niza tumačenja međunarodnih odnosa u kojima središnje mesto zauzimaju kategorije kao što su zastrašivanje, detant i nesmotrenost ili univerzalni mehanizmi poput balansiranja, dogovaranja ili prelazak iz jednog tabora u drugi. I mada rasprave o toj temi traju već čitav vek, nema razloga da poverujemo kako ih je vreme pregazilo.¹⁵

No ukoliko je rasprava vremešna, tema je još uvek aktuelna – u stvari, aktuelnija je sada nego pre dvadeset ili trideset godina. Promene u našem svetu uslovile su i promenu perspektive iz koje posmatramo događanja iz

1914. Od šezdesetih pa sve do osamdesetih godina prošlog veka, popularnu svest o događajima pred početak rata prožela je svojevrсна općinjenost tim periodom. Lako je bilo zamisliti propast evropskog „poslednjeg leta“ kao događaja u kakvoj kostimiranoj drami iz edvardijanske epohe. Jalovi rituali i gizdave uniforme, ornamentalizam sveta koji je još uvek bio pretežno organizovan oko monarhija, samo su malo doticali sećanja potonjih generacija. Činilo se da ti protagonisti iz prošlih vremena potiču iz drugog, iščezlog sveta. Tako se neprimetno potvrdila pretpostavka: ako akteri na glavama nose kacige s bujnim, zelenim nojevim perjem, mora da im i misli i motivi odražavaju tu gizdavu spoljašnjost.¹⁶

Ipak, ako nešto posebno primeti čitalac iz XXI veka koji pomno prati tok Julske krize iz 1914. godine, onda je to njena sirova modernost. Kriza je započela s grupom bombaša samoubica i svečanom povorkom automobila. Iza užasnog čina u Sarajevu stajala je jedna otvoreno nasilna organizacija s kultom žrtvovanja, smrti i osvete; ali ta organizacija nije bila vezana za teritoriju, nije imala jasno geografsko ili političko odredište. Bila je rascepkana u ćelije s jedne i druge strane granice, nije se znao broj njenih članova, njene veze s bilo kojom vladom bile su nejasne, tajne i svakako ih je bilo teško uočiti van organizacije. Zato se može reći da je Julska kriza iz 1914. bliža nama nego onima iz osamdesetih godina prošlog veka. Od završetka Hladnog rata sistem globalne bipolarne stabilnosti omogućio je pojavu složenih i nepredvidljivih sila, propast velikih i stvaranje novih – a takvo stanje nameće poređenje s onim iz 1914. Promena perspektive navodi nas da se ponovo zamislimo nad počecima Prvog svetskog rata. Prihvatanjem tog izazova mi ne prihvatamo puki prezentizam koji obnavlja prošlost kako bi zadovoljio potrebe sadašnjosti, nego priznajemo one odlike prošlosti u koje možemo imati jasniji uvid zahvaljujući izmenjenom uglu gledanja.

Tu spadaju i zbivanja na Balkanu koja su začetku rata dala svoj kontekst. Srbija je bila jedna od slepih mrlja u istoriografiji Julske krize. Atentat u Sarajevu se tumači uglavnom kao povod, događaj koji je malo uticao na glavne sile čije su interakcije i dovele do sukoba. U nedavno objavljenom odličnom prikazu o izbijanju rata 1914, autori izjavljuju kako „sama ubistva [u Sarajevu] nisu bila uzrok ničemu. Korist koja je u tom događaju viđena dovela je do toga da države krenu u rat“.¹⁷ Marginalizacija srpske, a time i veće balkanske dimenzije sukoba počela je još za vreme Julske krize koja je i nastala kao reakcija na ubistva u Sarajevu ali potom je promenila karakter i ušla u geopolitičku fazu u kojoj je Srbiji i njenim akcijama pripalo podređeno mesto.

I naš moralni kompas ukazuje na drugi pravac. Činjenica da je Jugoslavija u kojoj su dominirali Srbi izašla kao jedna od država pobednica u ratu, implicitno je bila dovoljna da opravda čin čoveka koji je povukao obarač 28.

juna – to je, dakako, bilo viđenje jugoslovenskih vlasti, koje su mesto tog događaja obeležile bronzanim otiscima atentatorovih stopala, slaveći tako „prve korake u jugoslovensku slobodu“. U doba kad je nacionalna ideja još uvek bila puna obećanja, ispoljavala se intuitivna simpatija prema južno-slovenskom nacionalizmu i mala naklonost prema nezgrapnom multinacionalnom komonveltu – Habzburškoj monarhiji. Jugoslovenski ratovi iz devedesetih godina prošlog veka podsetili su nas na ubistveni efekat balkanskog nacionalizma. Nakon Srebrenice i opsade Sarajeva teško je pomisliti na Srbiju kao na puki subjekat ili žrtvu politike velikih sila, a lakše predočiti srpski nacionalizam kao nezavisnu istorijsku silu. Iz perspektive današnje Evropske unije skloni smo da s više simpatija – ili makar s manje prezira – nego ranije gledamo na iščezlu imperijalnu slagalicu kakva je bila habzburška Austrougarska.

Najzad, možda je sada manje očigledno da dva ubistva u Sarajevu treba uzeti kao nesrećni događaj koji sam po sebi ne može da ponese teret uzroka rata. Napad na Svetski trgovački centar u septembru 2001. rečiti je primer kako jedan simbolički događaj – koliko god čvrsto bio upleten u mrežu većih istorijskih procesa – može nepovratno izmeniti politiku u tome što se postojeće opcije otpisuju kao zastarele, a za novim se poseže s neviđenom žurnošću. To što se Sarajevo i Balkan ponovo stavljaju u središte priče nije izraz želje da se demonizuju Srbi ili njihovi državnici, niti nas to lišava obaveze da proniknemo u sile koje pokreću srpske političare, zapovednike i aktiviste čiji su postupci i odluke pomogli da se odluči koje će biti posledice ubistva u Sarajevu.

I zato u ovoj knjizi nastojim da prikazem Julsku krizu iz 1914. kao savremeni događaj, najsloženiji u moderno doba, možda najsloženiji u istoriji. U njoj se manje bavim time zašto se ratovalo, a više kako je do rata došlo. Pitanja *zašto* i *kako* su logički nedeljiva, ali vode nas različitim smerovima. Ako upitamo *kako*, onda je to poziv da se zagledamo u posledice interakcija koje su dovele do određenih ishoda. Ukoliko se upitamo *zašto*, onda je to poziv da pretražimo daleke i raznorodne uzroke: imperijalizam, nacionalizam, naoružanje, saveze, državne finansije, ideje o nacionalnoj časti, mehanizam mobilizacije. Ovaj drugi pristup donosi izvesnu analitičku jasnoću, ali takođe iskrivljuje sliku jer stvara iluziju o postojano rastućem pritisku uzročnih faktora koji se gomilaju i opterećuju događaje; politički protagonisti postaju izvršioци sila koje su davno nastale i koje su izvan njihove kontrole.

Priča koju kazujem u ovoj knjizi prepuna je radnje. Glavni donosioci odluka – kraljevi, carevi, ministri spoljnih poslova, ambasadori, vojni zapovednici i mnogi niži službenici – koračaju ka opasnosti opreznim, proračunatim koracima. Izbijanje rata bilo je kulminacija niza odluka koje su

doneli političari sa svesno postavljenim ciljevima, sposobni da preispituju svoje odluke, koji su znali za moguće opcije i procenjivali su najbolje što su mogli na osnovu najboljih informacija kojima su raspolagali. Nacionalizam, naoružavanje, savezi i finansije bili su deo te priče, ali iz svega toga možemo nešto zaključiti jedino ako pojmimo da su svi ti faktori oblikovali odluke koje su – kombinovane – dovele do izbijanja rata.

Bugarski istoričar koji proučava balkanske ratove nedavno je primetio kako „kad postavimo pitanje koje počinje sa *zašto*, u žižu odmah dospeva krivica“.¹⁸ Pitanja o krivici i odgovornosti za izbijanje rata u ovu priču su ušla i pre nego što se dotakla početka rata. Izvori su puni pripisivanja krivice (u tom svetu svako je agresivne namere uvek pripisivao protivniku, a odbrambene sebi), a sud iskazan u članu 231 Versajskog mirovnog sporazuma osigurao je da se i nadalje ističe to pitanje o „ratnoj krivici“. I ovde nam pitanje *kako* ukazuje na alternativni pristup: putovanje kroz događaje koje nije započeto zbog potrebe da se napravi zapisnik protiv ove ili one države ili pojedinca, nego da se ustanovi koje su to odluke omogućile izbijanje rata i shvati logika ili osećanja u njihovoj pozadini. To ne znači da ćemo iz razmatranja sasvim ukloniti pitanja o krivici – namera je da se dopusti da pitanje *zašto* izraste iz pitanja *kako*, a ne da bude obrnuto.

Ova knjiga govori o tome kako je rat došao u kontinentalnu Evropu. Ona prati put u rat kroz višeslojni narativ kojim su obuhvaćeni centri u kojima se odlučivalo: Beč, Berlin, Sankt Peterburg, Pariz, London i Beograd, s kratkim izletima do Rima, Carigrada i Sofije. Knjiga je podeljena u tri dela. U središtu izlaganja u prvom delu su dve suprotstavljene države, Srbija i Austro-ugarska, čija je svađa izazvala sukob, i čije interakcije pratimo do pred atentat u Sarajevu. U drugom delu izlaganje je prekinuto postavljanjem četiri pitanja u četiri poglavlja. Kako je nastala polarizacija Evrope i podela u blokove? Kako su vlade evropskih država definisale svoju spoljnu politiku? Kako se desilo da Balkan – periferna oblast, daleko od evropskih centara moći i bogatstva – postane pozornica krize takvih razmera? Kako je međunarodni sistem za koji se činilo da ulazi u eru poboljšavanja odnosa stvorio opšti rat? Treći deo počinje ubistvom u Sarajevu i dalje predočava Julsku krizu, ispitujući interakcije između glavnih donosilaca odluka, te iznoseći na videlo kalkulacije, nerazumevanja i odluke koje su vodile krizu iz jedne faze u sledeću.

Središnji argument u ovoj knjizi glasi da Julska kriza ima smisla tek ako je osvetlimo kroz putovanja njenih glavnih aktera. Da bismo to učinili, nije dovoljno da se samo ponovo osvrnemo na niz međunarodnih kriza koje su prethodile izbijanju rata – treba da razumemo i kako su ti događaji bili prepleteni s narativima koji su formirali percepcije i motivisali ponašanje.

Zašto su se muškarci čije su odluke Evropu odvele u rat ponašali tako kako jesu i sagledavali situaciju upravo na određeni način? Kako da povežemo prestrašenost i slutnje koji se zapažaju u toliko mnogo izvora s arogancijom i kočoperenjem na koje nailazimo – a sve to često pokazuju iste osobe? Kako to da se tolika važnost pridavala egzotičnim odlikama predratne scene, kao što su albansko pitanje i bugarski zajam, i kako su se one udružile u glavama onih koji su imali političku moć? Kada su tvorci evropske politike raspravljali o međunarodnoj situaciji ili o pretnjama sa strane, jesu li videli nešto stvarno ili su samo projektovali svoje strahove i želje na protivnike, ili je reč i o jednom i o drugom? Namera je bila da se što vernije rekonstruišu te vrlo dinamične pozicije s kojih se odlučivalo, a na kojima su bili glavni protagonisti pre i tokom leta 1914.

U pojedinim nedavno objavljenim radovima na ovu temu, vrlo zanimljivim, iznosi se sledeća tvrdnja: ovaj rat je daleko od neizbežnog, on je zapravo bio nemoguć – barem sve dok nije stvarno izbio.¹⁹ Iz toga sledi da sukob nije posledica dugoročnog propadanja nego kratkoročnih šokova u međunarodnom sistemu. Ovakav stav, bilo da je prihvaćen ili nije, omogućava da se u priču uvede i element slučajnosti. Iako pojedini razvoji situacija koje pratim u ovoj knjizi nedvosmisleno vode do onoga što se dogodilo 1914, ima i drugih vektora predratne promene koji ukazuju na drugačije, neostvarene ishode. S tim na umu, potrudio sam se da pokažem u ovoj knjizi kako su se komadići uzročnosti tako sklopili da je to omogućilo da rat počne, ali ne i da se predvidi njegov ishod. Nastojao sam da uvek imam na umu činjenicu da su ljudi, događaji i sile koje opisujem u knjizi nosili u sebi seme drugih, možda manje strašnih, budućih vremena.

DEO I

Putevi do Sarajeva

I

Srpske aveti

UBISTVO U BEOGRADU

Nešto posle dva ujutru 11. juna 1903, dvadeset osam oficira srpske vojske stiglo je na glavni ulaz kraljevskog dvora u Beogradu. Posle razmene vatre, dvorska straža pred palatom uhapšena je i razoružana. Uzevši ključeve od kapetana na dužnosti, zaverenici su jurnuli u salon za primanje i otuda pohitali stepenicama i hodnicima u kraljevske odaje. Kad su otkrili da su im put preprečila teška dvokrilna hrastova vrata, zaverenici su ih digli u vazduh dinamitom. Udar je bio tako silovit da su vrata ispala iz šarki i pole-tela unutra u hodnik usmrtivši pritom kraljevog ađutanta koji je stajao iza njih. Nimalo tronuti, provalnici su pronašli sveće u susednoj prostoriji i ušli u kraljevske odaje. Ali u spavaćoj sobi već ne beše kralja. Neko je dotakao postelju i bila je još topla – znači da su je tek nedavno napustili. Pretraživši bez uspeha te odaje, provalnici su stali da češljaju palatu sa svećama u rukama i oružjem na gotovs.

Dok su oficiri proveravali jednu po jednu odaju, pucajući u ormare, tapi-serije, sofe i druga moguća skloništa, kralj Aleksandar i kraljica Draga šću-ćurili su se na spratu u sobičku pored spavaonice u kom su kraljičine sluš-kinje obično peglale i uređivale njenu odeću. Potraga je trajala skoro dva sata. Kralj je iskoristio to vreme i, što je tiše mogao, navukao je pantalone i crvenu svilenu košulju; nikako nije hteo da ga neprijatelji zateknu bez odeće. Kraljica je uspela da obuče podsuknju, beli svileni korset i jednu žutu čarapu.

Po celom Beogradu pronalazene su i ubijane i druge žrtve: dva kralji-čina brata, za koje se uveliko sumnjalo da kuju planove o preuzimanju srp-skog prestola, bili su primorani da napuste dom svoje sestre u Beogradu i „odvedeni su u stražarsku kuću pored Dvora, gde su vređani i varvarski izbodeni“.¹ Atentatori su provalili i u dom predsednika vlade Dimitrija

Cincar-Markovića te ministra vojnog Milovana Pavlovića. Obojica su ubijeni. U Pavlovića, koji se sakrio u drveni sanduk, ispaljeno je dvadeset pet metaka. Ministra unutrašnjih dela Velimira Todorovića napadači su ustrelili i pogrešno zaključili da je mrtav; on se kasnije oporavio od napada. Ostali ministri su pritvoreni.

Na dvoru, prvi ađutant Lazar Petrović, odan kralju, uhvaćen je i razoružan posle razmene vatre. Atentatori su ga povelili kroz mračne holove i primorali da zaziva kralja u svakoj odaji. Kad su se vratili u kraljevske odaje da bi ih ponovo pretražili, zaverenici su najzad pronašli skroviti ulaz iza draperija. Jedan od napadača predložio je da se zid probije sekirom. Petrović je shvatio šta nameravaju i pristao je da pozove kralja da izađe. Iza zida kralj je upitao ko ga to zove, na šta je ađutant uzvratilo: „Ja sam, vaš Laza, otvori vrata svojim oficirima!“ Kralj odgovara: „Mogu li da verujem svojim oficirima na reč?“ Zaverenici mu potvrđuju. Prema jednom iskazu, kralj je izašao, nesigurno, bez naočara i neprikladno odeven u crvenu svilenu košulju, s rukama oko kraljice. Par je pao pod kišom metaka ispaljenih iz neposredne blizine. Petrović, koji je potegao skriveni pištolj u poslednjem, beznadnom pokušaju da zaštiti svog gospodara (bar se tako kasnije pričalo), takođe je ubijen. Usledilo je neobuzdano divljanje. Mačevima su probadali tela, rasporili ih bajonetima, delimično izvadili utrobe i udarali sekirom sve dok ih nisu osakatili do neprepoznatljivosti, prema kasnijem svedočenju kraljevog užasnuto g berberina kome je naređeno da sredi tela i odene ih za pokop. Kraljičino telo bačeno je u vrt preko prozora spavaće sobe, doslovno obnaženo i sve rasečeno. Zabeleženo je kako su atentatori nameravali da učine isto i s Aleksandrom, ali mu je ruka zapela za ogradu na prozoru. Jedan oficir je presekao kraljevu pesnicu sabljom i telo je palo na zemlju a sasečeni prsti se rasuli po njoj. I dok su se atentatori skupili u vrtu da popuše i pregledaju šta su uradili, počela je da pada kiša.²

Događaji od 11. juna 1903. predstavljali su zaokret u dotadašnjoj srpskoj politici. Dinastija Obrenovića, koja je vladala Srbijom skoro sve vreme u kratkom veku te zemlje kao nezavisne države, prestala je da postoji. Samo nekoliko sati po atentatu, zaverenici su obznanili kraj vladavine dinastije Obrenović i stupanje na presto Petra Karađorđevića, koji je u to vreme živeo u egzilu u Švajcarskoj.

Čemu tako brutalan obračun s dinastijom Obrenović? U Srbiji monarhija nikad nije uspela da uspostavi stabilnu institucionalnu vlast. Koren problema delimično je ležao u tome što su se za prevlast borile suprotstavljene dinastije. Dva velika klana, Obrenovići i Karađorđevići, istakli su se u borbi za oslobođenje Srbije od osmanske vladavine. Bivši crnomanjasti trgovac

Petar I Karađorđević

stokom Karađorđe Petrović, rodonačelnik dinastije Karađorđević, poveo je ustanak 1804. i na neko vreme proterao Turke iz Srbije, ali je izbegao u Austriju 1813. kad su Turci izveli kontraofanzivu. Dve godine kasnije usledio je drugi ustanak pod vođstvom Miloša Obrenovića, veštog političara koji je u pregovorima s turskim vlastima izdejstvovao priznavanje srpske kneževine. Kad se Karađorđe vratio iz izbeglištva u Srbiju, ubijen je po naredjenju Obrenovića i uz blagoslov Turaka. Rešivši se svog najvećeg političkog protivnika, Obrenović je dobio titulu kneza. Pripadnici klana Obrenovića vladali su Srbijom tokom većeg dela njenog postojanja kao kneževine u okviru Osmanskog carstva (1817–1878).

Dve suprotstavljene dinastije, izloženost (usled specifičnog geografskog položaja) uticajima Osmanskog i Austrougarskog* carstva, te izrazito gruba politička kultura kojom su dominirali seljački sitnoposednici – udruženi, ti faktori ostavljali su monarhiju u stanju stalnog previranja. Zapanjujuća je činjenica koliko je malo srpskih vladara u XIX veku umrlo na vlasti prirodnom smrću. Utemeljivač kneževine, knez Miloš Obrenović, bio je surov autokrata čija je vladavina obeležena čestim bunama. U leto 1839. Miloš je abdicirao u korist svog najstarijeg sina Milana koji je bolovao od boginja i

* Klark koristi kao sinonime nazive Austrija i Austrougarska. (*Prim. ur.*)

bio je tako slab da nije ni znao za svoju novu funkciju kad je trinaest dana kasnije umro. Vladavina mlađeg sina Mihaila vrlo brzo je prekinuta: svrgnut je u ustanku 1842. Tako je utrput do prestola jednom Karađorđeviću – nikom drugom do Aleksandru, Karađorđevom sinu. Ali 1858. i Aleksandar biva primoran da abdicira pa ga nasleđuje Mihailo koji se na presto vratio 1860. godine. Mihailo nije bio ništa više popularan za vreme svoje druge vladavine; osam godina po dolasku na vlast ubijen je, zajedno sa svojom rođakom, u zaveri koju je možda podržala i dinastija Karađorđević.

Duga vladavina Mihailovog naslednika, kneza Milana Obrenovića (1868–1889), omogućila je izvestan politički kontinuitet. Godine 1882, četiri godine nakon što je na Berlinskom kongresu Srbija dobila status nezavisne države, Milan je zemlju proglasio kraljevinom a sebe kraljem. Ali problem su i dalje bila snažna politička previranja. Vladini naponi iz 1883. da razoruža narodnu vojsku u severoistočnoj Srbiji izazvali su velike neredne u toj oblasti poznate kao Timočka buna. Milan je preduzeo surove mere protiv pobunjenika i obračunao se s važnim političkim ličnostima u Beogradu za koje se sumnjalo da su podstakle nemire.

Srpska politička kultura preobrazila se ranih osamdesetih godina XIX veka kad su se pojavile političke partije modernog tipa, sa glasilima, poslaničkim grupama, manifestima, strateškim kampanjama i lokalnim odborima. Na tu veliku novu silu u javnom životu kralj je reagovao autokratskim merama. Kad je neprijateljski raspoložena većina u srpskom parlamentu (skupštini) dobila izbore 1883. godine, kralj je odbio da imenuje vladu iz redova dominantne Radikalne stranke, odlučivši se da formira kabinet sastavljen od birokrata. Skupština je počela rad ukazom i već posle deset minuta bila je raspuštena, opet ukazom. Katastrofalni rat protiv Bugarske 1885. godine – posledica kraljevih odluka koje je doneo ne posavetovavši se ni s jednim svojim ministrom niti sa skupštinom – kao i težak, skandalozan razvod od kraljice Natalije, dodatno su podrivali temelje monarhije. Kad je Milan abdicirao 1889. (nadajući se, između ostalog, da će se oženiti lepom, mladom ženom svog sekretara), činilo se da je njegov odlazak već dugo bio priželjkivan.

Namesništvo formirano kako bi se uspostavila vlast u Srbiji do punoletstva Milanovog sina, prestolonaslednika Aleksandra, trajalo je četiri godine. Kad je napunio šesnaest godina, 1893, Aleksandar je okončao namesništvo u jednom bizarnom državnom udaru: ministri iz vlade pozvani su na večeru gde im je tokom zdravice srdačno preneto da su svi pohapšeni; mladi kralj obznanio je kako namerava da preuzme „punu kraljevsku vlast“; vojska je dotad već zauzela sva važnija ministarstva i telegrafsku službu.³ Kad su se Beograđani narednog jutra probudili, otkrili su da je grad oblepljen plakatima s ukazom kralja Aleksandra o preuzimanju vlasti.

U stvarnosti, bivši kralj Milan još uvek je u pozadini držao konce u svojim rukama. Upravo je Milan obrazovao namesništvo i baš on je rukovodio državnim udarom u ime svog sina. U grotesknom porodičnom manevru za koji teško da možemo naći paralelu u politici tadašnjih evropskih vladara, otac koji je abdicirao služio je kao glavni savetnik kralju, svom sinu. U periodu od 1897. do 1900. taj aranžman je i zvanično potvrđen kroz „dovlašće Milana i Aleksandra“. Bivši kralj Milan imenovan je za vrhovnog zapovednika srpske vojske, čime je postao prvi civil na toj dužnosti.

Tokom Aleksandrove vladavine istorija dinastije Obrenović ušla je u svoju poslednju fazu. Uz podršku svoga oca, Aleksandar je brzo razvejavao nade koje obično prate uvođenje novog režima. Zanemarivao je srazmerno liberalne odredbe srpskog ustava i umesto toga uspostavio je svojevrsnu neoapsolutističku vladavinu: ukinuto je tajno glasanje, ugušena sloboda štampe, glasila su zatvarana. Kad je vođstvo Radikalne stranke protestovalo zbog toga, i samo se našlo van tokova izvršne vlasti. Aleksandar je ukidao, nametao i suspendovao ustav u maniru neukog diktatora. Nije uvažavao nezavisnost sudstva, čak je kovao zavere protiv nekih važnih političara. To što su kralj i njegov otac svojevremeno i u tandemu povlačili poluge vlasti u državi – da ne pominjemo poteze kraljice majke Natalije, koja je ostala bitna figura u senci, uprkos bračnom brodolomu s Milanom – pogubno je uticalo na položaj dinastije.

Aleksandrova odluka da se oženi diskreditovanom udovicom nepoznatog inženjera nije doprinela poboljšanju tog položaja. S Dragom Mašin upoznao se 1897, u vreme kad je bila dvorska dama njegove majke. Draga, deset godina starija od kralja, bila je neomiljena u beogradskom društvu. Govorilo se da je jalova i prepričavale su se njene navodne brojne ljubavne avanture. U uzavreloj atmosferi na sastanku krunskog saveta, kad su ministri uzalud pokušavali da odvrte kralja od ženidbe Dragom Mašin, ministar unutrašnjih dela Đorđe Genčić izneo je snažan argument: „Gospodine, ne možete da se oženite njome. Ta ona je sa svima ljubovala – uključujući i mene“. Usledila je nagrada ministru za tu iskrenost – snažna pljuska posred lica. Genčić će se kasnije pridružiti vojnicima koji su kovali zaveru da ubiju kralja.⁴ Bilo je sličnih susreta i sa ostalim visokim zvaničnicima.⁵ Prilikom jednog vrlo žučnog sastanka predsednik vlade je čak predložio ministrima da kralj bude u kućnom pritvoru ili da se silom odvede iz zemlje kako bi se sprečilo da se ta veza ozakoni.⁶ Tako je među političarima snažno bilo protivljenje Dragi Mašin da je kralju jedno vreme bilo nemoguće da pronađe odgovarajuće kandidate za najvažnije državne položaje. Čak je i sama vest o Aleksandrovoj i Draginoj veridbi bila dovoljan razlog da ceo kabinet podnese ostavku, pa je kralj bio primoran da se snađe s mešovitim „svadbenim ministarstvom“ s malo poznatim ličnostima.

Kontroverza u vezi s brakom uticala je na to da se zategnu odnosi između kralja i njegovog oca. Milana je silno razgnevila mogućnost da mu Draga postane snaha te je dao ostavku na svoj položaj glavnokomandujućeg u vojsci. U pismu upućenom sinu juna 1900. godine, izjavio je kako Aleksandar „gura Srbiju u bezdan“ i završio neuvijenim upozorenjem da bi „prvi pozdravio vladu koja bi kralja proterala iz zemlje posle tako lakomislenog dela“.⁷ To nije omelo Aleksandra da postupi kako je zacrtao (on i Draga venčali su se 23. juna 1900. u Beogradu) i da iskoristi priliku koja mu se ukazala nakon što je njegov otac podneo ostavku pa je pojačao kontrolu nad oficirskim kadrom. Usledila je čistka među Milanovim prijateljima (i Draginim neprijateljima) iz najviših redova vojske i civilnih službi. Kralj otac je bio pod stalnim nadzorom, podstican je da napusti zemlju, a kasnije sprečen da se vrati. Kraljevski par je odahnuo kad je Milan, koji se naselio u Austriji, umro u januaru 1901. godine.

Krajem 1900. godine monarhija je nakratko ponovo postala popularna. Vest o kraljičinoj trudnoći donela je kraljevskom paru talas simpatija. Jednako je bio snažan gnev kad je u aprilu 1901. otkriveno da je Dragina trudnoća bila samo varka smišljena da se ispita javno mnjenje (glavnim gradom kolale su glasine o propalom planu da se „navodno dete“ proglasi naslednikom srpskog prestola). Zanemarujući sva ta loša znamenja, Aleksandar je gradio kult svoje kraljice, priređujući raskošne javne svečanosti u slavu njenog rođendana i imenujući pukove, škole, čak i sela, po njoj. Istovremeno, njegove manipulacije ustavom bile su sve besprizornije. U sada čuvenom događaju iz marta 1903, kralj je ukinuo srpski ustav usred noći dok su se užurbano pripremali novi represivni zakoni o štampi i udruženjima, a onda ga je ponovo uveo posle samo četrdeset pet minuta.

U proleće 1903. Aleksandar i Draga okrenuli su gotovo celokupno srpsko društvo protiv sebe. Radikali, koji su osvojili apsolutnu većinu skupštinskih mesta na izborima u julu 1901, opirali su se kraljevim autokratskim mahinacijama. Među moćnim trgovačkim i bankarskim familijama (naročito onima koje su izvezile stoku i hranu) mnogi su u obrenovićevskoj spoljnoj politici naklonjenoj Beču videli mogućnost da se srpska ekonomija podredi austrijskom monopolu, a domaćim kapitalistima uskrati pristup svetskim tržištima.⁸ Godine 1903, na dan 6. aprila, policija i žandarmerija brutalno su okončale protest u Beogradu protiv kraljevih ustavnih smicalica i tom prilikom ubile osamnaest a ranile skoro pedeset osoba.⁹ Preko stotinu ljudi – čak i oficira – uhapšeno je i utamničeno, premda je većina puštena nekoliko dana kasnije.

U središtu sve žešćeg protivljenja kruni bila je srpska vojska. Na prelazu iz XIX veka u XX vek vojska je bila jedna od najdinamičnijih institucija

Kralj Aleksandar i kraljica Draga

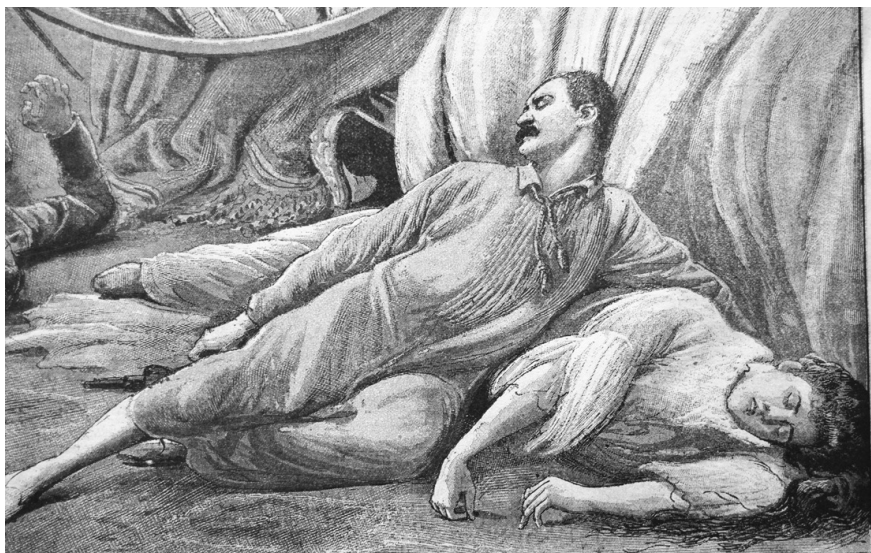
srpskog društva. U još uvek prevlađujuće ruralnoj i siromašnoj privredi u kojoj se retko moglo napredovati u poslu, oficirska služba omogućavala je put do visokog položaja i uticaja. Tu društvenu premoć dodatno je osnažio kralj Milan izdašnim finansiranjem vojske i jačanjem oficirskog kadra, dok je s druge strane rezao ionako mala sredstva za visoko obrazovanje. Bogato razdoblje prekinuto je Milanovim odlaskom 1900: Aleksandar je skresao vojni budžet, oficirske plate mesecima su kasnile, a kraljevskom paru postala je praksa da favorizuju prijatelje i rođake koje su postavljali na ključne položaje mimo svakog reda. Animositet je produbilo i uvreženo verovanje – uprkos poricanjima s dvora – da kralj, budući da nije uspeo da osigura biološkog naslednika, planira da imenuje brata kraljice Drage, Nikodija Lunjevicu, za naslednika srpskog prestola.¹⁰

U leto 1901. vojna zavera se kristalizovala oko nadarenog mladog poručnika srpske vojske koji će imati bitnu ulogu u događajima iz jula 1914. Dragutin Dimitrijević postao je kasnije poznat pod nadimkom Apis, jer je kršnom građom podsećao svoje sledbenike na stameno biće iz drevnog Egipta, polučoveka i polubika. Počeo je službu u generalštabu odmah po završetku Vojne akademije, što je bio siguran znak da su ga njegovi nadređeni prilično uvažavali. U svetu političkih zavera, Dimitrijević je plivao kao riba u vodi. Opsesivno tajanstven, do krajnosti posvećen vojničkom i političkom poslu,

nemilosrdan u svojim metodama i hladnokrvan u odsudnim momentima, Apis nije bio čovek koji je lako mogao da se nađe na čelu velikog političkog pokreta. Ali bio je izuzetno vešt u tome da u malim skupinama i zatvorenim krugovima pridobije sledbenike i uveri ih kako su važni, da utiša glasove sumnje i motiviše na radikalne postupke.¹¹ Jedan zaverenik opisao ga je kao „tajnu silu kojoj moram da se stavim na raspolaganje iako mi razum za to ne daje nikakvo opravdanje“. Drugom kraljeubici nejasni su bili razlozi Apisovog uticaja koji se nisu mogli opravdati ni njegovom inteligencijom, niti rečitošću ili snagom njegovih ideja; „pa ipak, jedino on je bio u stanju da samim svojim prisustvom navede moje misli na svoju vodenicu, i da me uz tek poneku reč izgovorenu u najobičnijem maniru preobradi u poslušnog izvršioca njegove volje“. ¹² Sredina u kojoj je Dimitrijević ispoljavao tu svoju nadarenost bila je naglašeno muška. Premda je bio zreo muškarac, žene su imale tek marginalnu ulogu u njegovom životu. Nikad nije pokazivao bilo kakvo seksualno zanimanje za njih. Njegovo prirodno stanište, pozornica svih zbivanja što su se vezivala za njega, bio je zadimljeni, isključivo muški svet beogradskih kafana – mesto istovremeno i privatno i javno, gde su se razgovori mogli videti ali ne nužno i čuti. Najbolja sačuvana Apisova fotografija prikazuje ga kao muževnog, brkatog konspiratora s dva pomagača u karakterističnoj zavereničkoj pozi.

Dimitrijević je isprva planirao da ubije kraljevski par u Beogradu, na balu zakazanom za 11. septembar, u čast kraljičinog rođendana. U planu koji kao da je preuzet sa stranica romana Jana Fleminga, dva oficira su određena da predvode napad na elektranu na Dunavu koja je snabdevala Beograd strujom, dok je jednom zadatak bio da onespособi omanju podstanicu iz koje je struja stizala u zgradu gde je bio priređen bal. Kad se pogase svetla, četiri atentatora koji su bili na balu nameravali su da zapale zavese, udare u zvona za oglašavanje požara i likvidiraju kralja i njegovu ženu tako što će ih naterati da ispiju otrov (odlučili su se za tu metodu jer u strahu od eventualnog pretresa nisu smeli da ponesu vatreno oružje). Otrovanje je isproban na mački i pokazao se delotvoran, ali u svakom drugom pogledu plan nije ukazivao na uspešan ishod. Ispostavilo se da je elektrana pomno čuvana i da je kraljica rešila da ne ide na bal.¹³

Zaverenike to nije pokolebalo, kao ni ostali neuspeli pokušaji, te su sledeće dve godine predano radili na proširivanju grupe koja će izvršiti prevrat. Rekrutovano je preko stotinu oficira, među njima i mlađi vojni kadar. Do kraja 1901. ostvareni su i kontakti s civilnim političkim prvacima, između ostalog i s nekadašnjim ministrom unutrašnjih dela Đorđem Genčićem, onim što je ošamaren zbog iskreno izraženog protivljenja kraljevom naumu da se oženi Dragom. U jesen 1902. zavera je i formalno

Ubistvo Obrenovića, ilustracija iz časopisa *Le Petit Journal*, 28. juna 1903.

potvrđena polaganjem tajne zakletve. Ta zakletva što ju je osmislio Apis, upravo je osvežavajuće nedvosmisleno prikazivala cilj poduhvata: „Predviđajući izvesnu propast države [...] i okrivljujući za to pre svega kralja i njegovu naložnicu Dragu Mašin, zaklinjemo se da ćemo ih ubiti i u tu svrhu prilažemo svoj potpis.“¹⁴

Do proleća 1903, kad je u zaveru već bilo uključeno između 120 i 150 zaverenika, sazreo je plan da se kraljevski par ubije u samom dvoru. Međutim, sprovođenje tog plana iziskivalo je iscrpnu pripremu, jer su kralj i njegova supruga, podležući sasvim opravdanoj paranoji, pojačali mere bezbednosti. Kralj se pojavljivao u gradu samo u društvu više svojih ađutanata; Draga se toliko bojala napada da jednom nije izlazila iz dvora celih šest nedelja. Udvostručen je broj gardista ispred dvora i u samom zdanju. Glasine o mogućem napadu toliko su se raširile da je londonski list *Times* od 27. aprila 1903. preneo saznanja iz „poverljivog“ beogradskog izvora o „postojanju vojne zavere protiv krune i to takvih razmera da se ni kralj ni vlada ne usuđuju da joj stanu na kraj“.¹⁵

To što su glavni doušnici, uključujući i pripadnike žandarmerijskog obezbeđenja te lične kraljeve pomoćnike, već bili zavrbovani omogućilo je atentatorima slobodan prolaz pored više stražarskih punktova i pristup privatnim odajama. Datum napada određen je samo tri dana ranije, kad se znalo da će svi glavni zaverenici biti na svojim mestima i na dužnosti. Dogovoreno je da se sve mora odvijati u najvećoj žurbi i bez odlaganja kako bi se

predupredila intervencija žandarmerije ili pukova koji su još uvek bili odani kralju.¹⁶ Možda bi se odluka zaverenika da bace tela kraljevskog para preko balkona spavaće sobe mogla objasniti željom da se obznani uspeh poduhvata neposredno po njegovom izvršenju. Apis se priključio zavereničkoj družini koja je provalila u palatu, ali poslednji čin drame je propustio; pogođen je i teško ranjen u puškaranju sa stražarima kod glavnog ulaza. Srušio se na licu mesta, izgubio je svest i zamalo nije nasmrt iskrvario.

„NEODGOVORNI ELEMENTI“

„Grad miran, građanstvo uglavnom ravnodušno“, zabeležio je ser Džordž Bonam, britanski ministar u Beogradu, u sažetoj depeši poslatoj u London uveče 11. juna.¹⁷ Stanovnici glavnog grada pozdravili su srpsku „revoluciju“, primetio je Bonam „uz neprikriveno zadovoljstvo“; dan posle ubistava „slavilo se kao za vreme praznika, a ulice su bile ukrašene zastavama“. Primećivalo se „da nema nimalo pristojnog žaljenja“.¹⁸ „Najupečatljivija crta“ ove srpske tragedije, po rečima ser Frensis Planketa, Bonamovog kolege iz Beča, bila je „neobična smirenost s kojom je prihvaćeno izvršavanje tako gnusnog zločina“.¹⁹

Neprijateljski nastrojani posmatrači videli su u tom mirnom raspoloženju dokaz bezosećajnosti nacije koja je tradicionalno bila sklona nasilju i kraljeubistvu. U stvarnosti, Beograđani su imali vrlo opravdane razloge da pozdrave ta ubistva. Zaverenici su odmah predali vlast u ruke privremenoj vladi koja je okupila sve stranke. Skupština je vrlo brzo ponovo počela da zaseda. Petar Karađorđević pozvan je da se vrati iz izgnanstva i skupština ga je proglasila za kralja. Naglašeno demokratski ustav – sada preimenovan u Ustav iz 1903. godine – ponovo je stupio na snagu, uz manje izmene. Stari problem zbog suparništva između dve srpske dinastije odjednom je postao prošlost. Činjenica da je Karađorđević, koji je veći deo života proveo u Francuskoj i Švajcarskoj, bio poklonik Džona Stjuarta Mila – u mladosti je čak preveo na srpski Milovo delo *O slobodi* – ulivala je nadu svima koji su naginjali liberalnim stavovima.

Još veće uverenje izazvala je Petrova objava, koju je saopštio narodu ubrzo posle povratka iz izgnanstva, kako namerava da vlada „kao istinski ustavotvorni kralj Srbije“.²⁰ Kraljevina je sada postala prava parlamentarna država u kojoj monarh vlada ali ne upravlja. Ubistvo represivnog predsednika vlade Cincar-Markovića – Aleksandrovog miljenika – u noći prevrata,

* Svi navedeni datumi su po novom kalendaru. (*Prim. ur.*)

nedvosmisleno je značilo da će nadalje politička moć zavisiti od podrške naroda i mreže stranaka, a ne od dobre volje vladara. Političke stranke mogle su da se bave svojim poslom bez bojazni od odmazde. Štampa se napokon oslobodila cenzure koja je u vreme Obrenovića bila standardna praksa. Sve je ukazivalo na politički život u kome će se više reagovati na potrebe naroda i koji će biti više usaglašen s javnim mnjenjem. Srbija je zakoračila u novu epohu u svom političkom bivstvovanju.²¹

Ali ako su prevratom iz 1903. razrešena neka stara pitanja, u njemu su se začeli i novi problemi koji će se i te kako odraziti na događaje 1914. Povrh svega, mreža zaverenika koji su se udružili kako bi ubili kraljevski par nije se tek tako rasparala nego je ostala bitna sila u srpskoj politici i javnom životu. Privremenu revolucionarnu vladu obrazovanu dan po atentatu sačinjavala su četiri zaverenika (među njima su bili ministar vojni, te ministri infrastrukture i privrede) i šest stranačkih političara. Skupština je i zvanično odala priznanje Apisu, koji se još uvek oporavljao od ranjavanja, za ono što je učinio i on je postao narodni heroj. Činjenica da se novi režim izrodio iz krvavog dela zaverenika, u kombinaciji sa strahom od toga na šta je njihova organizacija možda još uvek spremna, otežavala je otvorenu kritiku. Jedan ministar u novoj vladi poverio se novinskom izveštaču, samo deset dana posle tog događaja, kako smatra da su ubistva „užasna“, ali nije „u stanju da javno izrekne takve reči zbog reakcije koju bi to moglo da izazove u vojsci, od čije podrške zavise i kruna i vlada“.²²

Mreža atentatora bila je naročito uticajna na dvoru. U svom izveštaju iz Beograda od novembra 1905. britanski izaslanik Vilfred Tesidžer navodi da su oficiri zaverenici „dosad činili najbitniju, pa čak i jedinu podršku njegovom veličanstvu“; kad bi se oni uklonili, kruna bi ostala „bez ijedne strane na čiju bi odanost ili prijateljstvo mogla da se osloni“.²³ Stoga je malo koga iznenadilo kad je kralj Petar u zimu 1905. tražeći ko će pratiti na putovanju po Evropi njegovog sina, prestolonaslednika Đorđa, odabrao nikog drugog do Apisa, preporođenog posle dužeg oporavka iako su mu u telu ostala tri metka ispaljena u njega u noći atentata. I tako je glavni arhitekta kraljeubistva dobio u zadatak da pomogne sledećem kralju iz dinastije Karađorđević u dovršavanju prinčevskog obrazovanja. Naposletku, Đorđe nije ni postao kralj; sam sebe je diskvalifikovao kao naslednika srpskog prestola kad je 1909. godine udario svog posilnog tako jako da je ovaj umro.²⁴

Austrijski ministar u Beogradu jedva da je preterao kad je izvestio da je kralj ostao, čak i posle izbora za skupštinu, „zatvorenik“ onih koji su ga doveli na vlast.²⁵ „Kralj nema nikakva ovlašćenja“, zaključio je visoki zvaničnik austrijskog Ministarstva spoljnih poslova krajem novembra. „Celu ovu paradu izvode ljudi koji su odgovorni za 11. jun“.²⁶ Zaverenici su koristili

tu moć kako bi sebi obezbedili najpoželjnija vojna i administrativna nameštenja. Svi novoimenovani kraljevi ađutanti bili su iz redova zaverenika, kao i ordonansi i šef poštanskog odeljenja pri ratnom ministarstvu, i svi su oni bili u stanju da utiču na to ko će se naći na kakvom položaju u vojsci, uključujući i položaje viših zapovednika. Koristeći taj privilegovani pristup monarhu, oni su takođe ispoljavali uticaj i na politička pitanja značajna za naciju.²⁷

Mahinacije kraljeubica nisu ostale nezapažene. Na novu vladu vršeni su pritisci iz inostranstva da se odvoji od mreže zaverenika. Naročito jak pritisak dolazio je iz Britanije koja je povukla svog ministra opunomoćenika i ostavila poslanstvo u rukama otpravnika poslova Tesidžera. Predstavnici velikih evropskih sila bojkotovali su mnoge simbolički bitne događaje u Beogradu – naročito na dvoru – sve do jeseni 1905. godine. U samoj vojsci organizovana je „kontrazavera“ s uporištem u Nišu, gradu tvrđavi, na čijem čelu je bio kapetan Milan Novaković. On je sačinio proglas u kom poziva na otpuštanje iz službe šezdeset osam istaknutih kraljeubica. Novaković je odmah uhapšen. Nakon što je srčano branio svoje postupke, izveden je pred vojni sud zajedno sa saradnicima. Svi su proglašeni krivim i osuđeni na različite zatvorske kazne. Kad se posle dve godine vratio s robije, Novaković je nastavio da javno napada kraljeubice pa je opet završio iza rešetaka. Septembra 1907. zajedno s jednim rođakom nestao je pod nerazjašnjenim okolnostima u navodnom pokušaju otmice i taj skandal izazvao je gnev u skupštini i liberalnoj štampi.²⁸ Tako su odnosi između vojnih i civilnih vlasti ostali nerešeni posle atentata iz 1903, a takva situacija je oblikovala reakciju Srbije na događaje iz 1914.

Čovek koji je na svojim ramenima nosio lavovski deo odgovornosti za upravljanje tom složenom i izazovnom situacijom bio je Nikola Pašić, vođa radikala. Švajcarski đak, svršeni inženjer, Pašić je posle kraljeubistva postao najvažniji državnik u kraljevini. U periodu od 1904. do 1918, ukupno devet godina, bio je predsednik deset vlada. Kao osoba na čelu srpske politike pre, tokom i posle Sarajevskog atentata 1914, Pašić će biti jedna od ključnih figura u krizi koja je prethodila izbijanju Prvog svetskog rata.

Bez pogovora, reč je o jednoj od najupečatljivijih političkih karijera u savremenoj evropskoj istoriji, i to ne samo zbog toga koliko je trajala – Pašić je više od četrdeset godina bio aktivan u srpskoj politici – nego i zbog smenjivanja trenutaka zanosnog uspeha s trenucima izuzetne opasnosti. Premda inženjer po struci, celog života bavio se politikom – to je ujedno jedan od razloga što se oženio tek s četrdeset pet godina.²⁹ Od samog početka bio je duboko posvećen borbi za srpsku nezavisnost. Godine 1875, kad je izbio ustanak protiv turske vladavine u Bosni, mladi Pašić otputovao je tamo

kao izveštač iredentističkog lista *Narodno oslobođenje* kako bi slao depeše s prve linije fronta srpske nacionalne borbe. Ranih osamdesetih godina XIX veka nadgledao je osavremenjivanje Radikalne stranke koja će ostati najjača sila u srpskoj politici sve do izbijanja Prvog svetskog rata.

Radikali su bili otelotvorenje eklektičke politike, kombinacije liberalnih ustavotvornih ideja i poziva na širenje Srbije uz teritorijalno ujedinjenje svih Srba na Balkanskom poluostrvu. Narodna baza te stranke – ključna za njene izborne pobjede – bili su sitni zemljoposjednici koji su u to vreme činili većinu stanovništva zemlje. Budući stranka seljaka, radikali su usvojili raznolikost populizma koji ih je povezivao s panslavističkim grupama u Rusiji. S podozrenjem su gledali na profesionalnu vojsku, ne samo zato što su im bila mrska fiskalna opterećenja koja je nametalo njeno održavanje, nego i zato što su ostali vezani za narodnu vojsku kao najbolji i naprirodniji oblik organizovanja pod oružjem. Za vreme Timočke bune 1883. radikali su stali na stranu naoružanih seljaka koji su se usprotivili vladi; posle suzbijanja tog ustanka usledila je odmazda protiv vođa radikala. Pašić je postao sumnjiv pa je pobjegao u izgnanstvo upravo na vreme da izbegne hapšenje. Osuđen je na smrt *in absentia*. U izgnanstvu je uspostavio trajne veze sa Sankt Peterburgom i postao je miljenik panslovenskih krugova; od tada je njegova politika bila uvek blisko povezana s ruskom politikom.³⁰ Posle abdikacije kralja Milana 1889, Pašić, koji je zbog svog progonstva smatran herojem radikalnog pokreta, amnestiran je. Vratio se u Beograd kao obožavana ličnost te je izabran za predsednika skupštine, a onda i za gradonačelnika prestonice. Ali njegov prvi mandat predsednika vlade (od februara 1891. do avgusta 1892.) završio se ostavkom koju je podneo u znak protesta zbog stalnih vanustavnih manipulacija bivšeg kralja Milana i namesnikâ.

Godine 1893, posle Pašićeve pobune protiv namesništva, Aleksandar ga je otposlao u Sankt Peterburg u svojstvu specijalnog srpskog izaslanika. Namera je bila da se suzbiju Pašićeve političke ambicije i da se on u isto vreme odstrani iz Beograda. Pašić se svojski trudio da produbi rusko-srpske odnose, pri čemu nije krio svoje verovanje da buduće nacionalno oslobođanje Srbije zavisi od pomoći Rusije.³¹ Ali njegovo zalaganje prekinuo je povratak kralja Milana na političku scenu. Radikali su proganjani i najurivani iz civilne službe, a Pašić je opozvan. U vreme zajedničke vladavine Milana i Aleksandra, na Pašića su budno motrili i uvek ga držali na sigurnom odstojanju od vlasti. Godine 1898. osuđen je na devet meseci robije jer je uvredio Milana u partijskom listu. Pašić je još uvek bio u zatvoru kad je 1899. zemlju potresao neuspešan atentat na bivšeg kralja. Ponovo je na radikale pala sumnja da su pripremili zaveru premda je njihova veza s mladićem iz Bosne koji je pucao i dan-danas nejasna. Kralj Aleksandar je

zahtevao da se Pašić smakne zbog sumnje da je umešan u pokušaj atentata, ali radikalskom vođi je pošteđen život zbog zalaganja austrougarske vlade, što je ironično u svetlu kasnijih zbivanja. U manevru karakterističnom za Aleksandrovu vladavinu, Pašića su obavestili da će biti pogubljen zajedno s dvanaest radikalskih kolega ukoliko ne potpiše priznanje o moralnoj saodgovornosti za pokušaj atentata. Ne znajući da mu je život već pošteđen zahvaljujući intervenciji iz Beča, Pašić je pristao; taj dokument je objavljen i on je izašao na slobodu dok se u narodu podozrevalo da je inkriminisao stranku ne bi li sačuvao sopstvenu kožu. Biološki živ, Pašić je, bar na neko vreme, politički bio mrtav. Tokom tih problematičnih poslednjih godina Aleksandrove vladavine, Pašić se sasvim povukao iz javnog života.

S promenom režima nastupilo je zlatno doba Pašićeve političke karijere. On i njegova stranka postali su dominantna sila u srpskom javnom životu. Moć je priličila tom čoveku koji se tako dugo borio da je zadobije i vrlo brzo je prihvatio ulogu oca nacije. Beogradskoj intelektualnoj eliti Pašić je bio mrzak, ali zato ga je seljaštvo silno uvažavalo. Govorio je s teškim, rustičnim zaječarskim akcentom, što je ljudima u Beogradu bilo čudno. Kad je pričao, zastajkivao je, pravio digresije i koristio poštapalice zbog čega su se o njemu ispredale anegdote. Kad su mu rekli da je čuveni satiričar Branislav Nušić protestovao zbog aneksije Bosne i Hercegovine 1908, predvodeći demonstrante i ujahavši na konju u Ministarstvo inostranih dela, Pašić je navodno odgovorio: „Paaa... vidite... znao sam da je dobar pisac, ali, hmmm..., da tako dobro jaše, e, to nisam znao...“³² Pašić je bio slab govornik, ali izvrstan komunikator, naročito u razgovoru sa seljacima koji su činili ogromnu većinu izbornog tela u Srbiji. U njihovim očima Pašićev introvertan, nebrušen govor i usporenost, da ne pominjem njegovu raskošnu, patrijarhalnu bradu, bili su obeležja gotovo natprirodne mudrosti, dalekovidosti i pameti. Među prijateljima i simpatizerima bio je poznat pod nadimkom Baja – ta reč označava stasitog čoveka koga njegovi savremenici ne samo da poštuju nego ga i vole.³³

Smrtna presuda, duge godine u izgnanstvu, paranoja usled neprestane prismotre – sve je to ostavilo dubokog traga na Pašićevom bavljenju politikom. Postao je oprezan, tajanstven i dvosmislen. Mnogo godina kasnije nekadašnji sekretar prisećao se kako Pašić nije imao običaj da svoje zamisli i odluke prenosi na papir, čak ni da ih naglas izgovori. Redovno je palio svoje spise, bilo poslovne ili lične. Stekao je naviku da se ponaša pasivno u situacijama u kojima je moglo doći do kakvog sukoba i da pokaže tek u poslednjem trenutku kome se priklanja. Bio je toliko pragmatičan da je u očima svojih protivnika izgledao kao osoba koja nema nikakva načela. Sve je to bilo prepleteno s njegovom velikom sposobnošću da proceni javno

mnjenje i s potrebom da bude na istoj talasnoj dužini sa srpskim narodom zbog čijih ciljeva se mučio i radio.³⁴ Pašić je bio unapred obavešten o zaveri da se ubije kralj i držao je to u tajnosti, ali odbio je da se aktivno uključi. Pošto su mu preneli pojedinosti o planiranoj operaciji dan pre napada u palati, Pašić je reagovao u tipično svom maniru: vozom je otputovao s porodicom na Jadran, tada pod austrijskom vlašću, i čekao je da vidi kakve će biti posledice.

Pašić je shvatao da će uspešno vladati jedino ako osigura da i on sam i vlada budu nezavisni, ali u isto vreme je uspostavljao stabilan i trajan odnos s vojskom i mrežom kraljeubica koja je delovala unutar vlade. Nije tu bilo reči tek o stotinak oficira koji su činili zavereničku mrežu, nego o mnogo mlađim oficirima – čiji je broj postojano rastao – za koje su zaverenici bili otelotvorenje srpske nacionalne volje. Situaciju je dodatno otežavala činjenica da su Pašićevi najljući politički protivnici, samostalni radikali, frakcija koja se otepcila od njegove stranke 1901. godine, bili voljni da sarađuju s kraljeubicama ukoliko im to bude pomoglo da uzdrmajuu Pašićevu vladu.

Pašić se vrlo inteligentno nosio sa ovom delikatnom situacijom. Pojedinačno se obraćao zaverenicima s namerom da onemogući obrazovanje antivladine koalicije. Uprkos protestima partijskih drugova iz Radikalne stranke, podržao je izdašan finansijski paket namenjen vojsci kako bi se nadoknadio deo potpore izgubljene zbog odlaska kralja Milana; Pašić je javno priznao legitimitet prevrata iz 1903. (što je imalo veliku simboličku važnost za zaverenike) i protivio se naporima da se kraljeubice izvedu pred sud. Ali uporedo s tim, on je postojano radio na tome da zaverenici budu što manje prisutni u javnom životu. Kad se pročulo da zaverenici namerauju da organizuju bal povodom prve godišnjice atentata, Pašić (u to vreme ministar inostranih dela) uspeo je da pomeri svečanost na 15. jun, što je bila godišnjica ustoličenja novog kralja. Tokom 1905, kad je politički uticaj kraljeubica često bio tema u štampi i skupštini, Pašić je upozoravao poslanike na pretnju koju po demokratski poredak predstavljaju „neodgovorni činiooci“ što deluju izvan struktura ustavnog ovlašćenja. Takve reči išle su niz dlaku radikalima kojima je bilo mrsko ono što su videli kao pretorijanski duh oficirskog kadra. Godine 1906. Pašić je vešto iskoristio ponovno uspostavljanje odnosa s Velikom Britanijom kako bi osigurao da se penzionise izvestan broj viših oficira zaverenika.³⁵

Efekat tih umešnih poteza bio je dvojak. Najistaknutiji zaverenici uklonjeni su s bitnih položaja i ubrzo je oslabio njihov uticaj na nacionalnu politiku. S druge strane, Pašić nije mogao bogzna šta da učini kako bi sprečio porast, kako u vojsci tako i među građanstvom, broja takozvanih *zaveritelja* – onih što su se priklonili ideji o zaveri nakon samog prevrata – koji

su naginjali još ekstremnijim stavovima od prvobitnih zaverenika.³⁶ Najvažnije od svega, zbog uklanjanja najviše rangiranih zaverenika iz javnog života, naizgled neumorni Apis našao se na položaju unutar te mreže gde je njegova premoć bila neupitna. Apis je oduvek bio središnja figura na obeležavanjima godišnjice prevrata, kad su se zaverenici sastajali u restoranu *Kolarac*, u malom parku blizu Narodnog pozorišta u centru Beograda, da bi pili pivo i veselili se. Apis je, više od ijednog drugog zaverenika, doprineo da se regrutuje jezgro ultranacionalističkih oficira koji su bili spremni da podrže borbu za ujedinjenje svih Srba svim raspoloživim sredstvima.

MENTALNE MAPE

Podržavanje ideje o „ujedinjenju svih Srba“ činilo je mentalnu sliku Srbije, a ona je imala malo toga zajedničkog s političkom mapom Balkana na prelasku u XX vek. Njen najuticajniji politički izraz bio je tajni memorandum koji je izradio srpski ministar unutrašnjih dela Ilija Garašanin za kralja Aleksandra Karađorđevića 1844. godine. U Garašaninovom predlogu, poznatom po objavljenoj verziji iz 1906. kao *Načertanije* (od staroslovenskog *náčrt*), skiciran je „program za nacionalnu i spoljnu politiku Srbije“. Teško da se može preuveličati uticaj ovog dokumenta na generacije srpskih političara i patriota; s vremenom je postao Magna Carta srpskog nacionalizma.* Garašanin je započeo memorandum opaskom da je Srbija „mala, da ona u ovom stanju ostati ne sme“.³⁷ Prva zapovest srpske politike, tvrdio je on, mora da bude „načelo nacionalnog jedinstva“; pod tim je podrazumevao ujedinjenje svih Srba u granicama srpske države: „Gde Srbini hodi, to je Srbija“. Istorijski obrazac za tako ekspanzionističku viziju srpske državnosti postojao je u srednjovekovnom carstvu Stefana Dušana, ogromnoj teritoriji koja je obuhvatala najveći deo današnje Srbije, zajedno sa celokupnom sadašnjom Albanijom, većim delom Makedonije i celom srednjom i severnom Grčkom, ali, zanimljivo, ne i Bosnom.

Dušanovo carstvo se navodno raspalo pošto su Turci porazili Srbe na Kosovu polju 28. juna 1389. Ali ta nepovoljna okolnost, po Garašaninu, nije uticala na legitimitet srpske države – ona je tek prekinula na neko vreme njeno istorijsko postojanje. „Oživljavanje“ Velike Srbije kroz ujedinjenje svih Srba nije bila nikakva novina nego pre odraz starog istorijskog prava.

* Tekst na kom je zasnovano *Načertanije* napisao je Čeh František Zah, zamišljajući federalnu organizaciju južnoslovenskih naroda. Ali tamo gde je Zah pisao „Južnosloven“ ili „južnoslovenski“, Garašanin je menjao u „Srbini“ ili „srpski“. Te i druge izmene preobratile su Zahovu kosmopolitsku viziju u usko fokusiran srpski nacionalistički manifest.

„Našem teženju ne može se prebaciti, da je ono nešto novo, neosnovano, da je ono revolucija i prevrat, nego svaki mora priznati da je ono politički potrebno, da je u prastarom vremenu osnovano i da koren svoj u predašnjem državnom i narodnom životu Srba ima“.³⁸ Tako je u Garašaninovoj tvrdnji iskazano to dramatično skraćivanje istorijskog vremena koje se ponekad uočava u diskursima neprekinutog nacionalizma; štaviše, njegova tvrdnja je počivala na zamisli da je Dušanova rastuća, multietnička, složena, srednjovekovna država mogla da se stopi s kulturno i jezički homogenom nacionalnom državom u njenom savremenom shvatanju. Srpske patriote nisu u tome videle nikakvu nedoslednost, jer su ionako tvrdile kako je gotovo celokupno stanovništvo na tim teritorijama u osnovi srpsko. Vuk Karadžić, tvorac savremenog srpsko-hrvatskog književnog jezika i pisac čuvenog nacionalističkog traktata *Srbi svi i svuda* (iz 1836. godine), pominje naciju od pet miliona Srba koji govore „srpskim jezikom“, a raštrkani su od Bosne i Hercegovine preko Tamiškog Banata (u istočnoj Mađarskoj, sada u zapadnoj Rumuniji), Bačke (oblast koja se proteže od severne Srbije do južne Mađarske), Hrvatske, Dalmacije i Jadranske obale od Trsta do severne Albanije. Dakako, na tim teritorijama, priznaje Karadžić (misleći prevažno na Hrvate), nekima je „još teško Srbima nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo-pomalo naviknuti“.³⁹

Program ujedinjenja obavezao je srpsku državu, što je Garašaninu bilo poznato, na dugu borbu s dvama velikim carstvima, Osmanskim i Austrijskim, čije su teritorije zadirale u Veliku Srbiju iz nacionalističke mašte. Godine 1844. Osmansko carstvo i dalje je kontrolisalo najveći deo Balkanskog poluostrva. „Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen ocepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srbskog, opet veliku novu srpsku državu sagraditi i podignuti mogla.“⁴⁰ I Austriji je bilo suđeno da bude neprijatelj.⁴¹ U Mađarskoj, Hrvatskoj-Slavoniji i Istri-Dalmaciji bilo je Srba (da ne pominjemo mnoge Hrvate koji još nisu prigrlili svoje srpstvo) koji su navodno iščekivali oslobađanje od habzburške vladavine i ujedinjenje pod kišobranom beogradske države.

Sve do 1918, kad je ispunjena većina ciljeva iz memoranduma, taj Garašaninov nacrt bio je ključna politička matrica srpskih vladara, a načela zapisana u njemu naveliko su i postojano predočavana narodu kroz nacionalističku propagandu koju je delimično koordinisala, a delom i predvodila, patriotska mreža u štampi.⁴² Ali viziju Velike Srbije nije održavala samo vlada, čak ni propaganda. Ona je bila duboko utkana u kulturu i identitet Srba. Sećanje na veliko Dušanovo carstvo provlačilo se kroz izuzetno živu tradiciju: srpske narodne epske pesme. To su dugačke pesme, koje se često pevaju uz

melanholičnu pratnju gusala, u kojima pojac i slušaoci oživljavaju velike arhetipske trenutke iz srpske istorije. Izvođene u selima i na tržnicama po srpskim zemljama, te pesme su stvorile neverovatno prisnu vezu između poezije, istorije i identiteta. Još davno je o tome svoja opažanja zabeležio nemački istoričar Leopold fon Ranke. U knjizi *Srpska revolucija* štampanoj 1829. Fon Ranke primećuje kako se „istorija toga naroda, koja se iskazivala kroz njegovu poeziju, kroz nju preobratala u narodno dobro i tako očuvala u sećanju ljudi“.⁴³

U ovakvoj tradiciji pre svega je očuvano sećanje na borbu Srba protiv tuđinske vladavine. Tema koja se ponavlja u poeziji je bitka na Kosovu polju 28. juna 1389, kad su Srbe porazili Turci. Priče o ovoj srednjovekovnoj bici u kojoj se ne može sa sigurnošću odrediti pobednička strana, obogaćivane su kroz stoleća i prerasle su u simboličku bitku između srpstva i inovernog dušmanina. Oko toga se isplelo predanje ne samo o slavnim junacima koji su ujedinjavali Srbe u odsudnim trenucima, nego i o izdajnicima koji nisu podržavali zajednički cilj ili su izdali Srbe neprijateljima. U tom mitskom panteonu našao se proslavljeni atentator Miloš Obilić o kome se u pesmama veli da se uvukao među turske vojskovođe na dan bitke i prezeao sultanu grlo, nakon čega su ga turski stražari uhvatili i pogubili. Ubistva, mučeništvo, žrtvovanje i žeđ za osvećivanjem umrlih središnje su teme tih pesama.⁴⁴

Imaginarna Srbija, projektovana na mitsku prošlost, veličanstveno je oživljavala kroz tradiciju narodnih pesama. Britanski arheolog ser Artur Evans prisustvovao je izvođenju epskih pesama među bosanskim Srbima za vreme ustanka protiv Turaka 1875. i iskazao je divljenje prema moći tih pesama da navedu „bosanskog Srbina da zaboravi uske međe svog [...] carstva u tim divotnijim legendama“ i stopi svoje iskustvo sa iskustvom svoje „braće“ u svim srpskim zemljama te da tako „prebrišu suvoparni jezik geografa i diplomata“.⁴⁵ Istina, ta tradicija prenošenja usmene epske poezije postepeno je jenjavala u XIX veku kad ju je odmenio sve popularniji štampani medij. Ali britanski diplomata ser Čarls Eliot na svom proputovanju kroz Srbiju 1897. čuo je kako putujući guslari izvode epske pesme u dolini reke Drine. „Te rapsodije“, beleži Eliot, „pevaju se jednoličnim glasom uz pratnju gitare s jednom strunom, ali tako istinski iskreno i izražajno da opšti utisak nije neugodan“.⁴⁶ U svakom slučaju, zahvaljujući štampanim zbirkama srpskih usmenih epskih pesama koje je prikupio i objavio Vuk Karadžić, i koje su imale ogroman uticaj, ta poezija našla se pred sve brojnijom čitalačkom publikom. Štaviše, epski korpus rastao je i dalje. U *Gorskom vijencu*, klasičnom delu tog žanra – objavio ga je 1847. crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš – slavi se mitski tiranoubica i mučenik Miloš

Obilić i zaziva obnavljanje borbe protiv tuđe vladavine. *Gorski vijenac* je ušao u srpski nacionalni kanon i tu ostao do današnjih dana.⁴⁷

Posvećenost ideji o vraćanju „izgubljenih“ srpskih zemalja te geografski položaj između dva velika carstva, što je bila otežavajuća okolnost, uticali su na nekoliko izrazita obeležja politike srpske države. Prva je neodlučnost vlasti da se usredsredi na jednu geografsku oblast. Jedno je biti predan načelu Velike Srbije, ali koje zemlje bi prvo trebalo prisajediti? Da li Vojvodinu, unutar mađarske kraljevine? Ili osmansko Kosovo, koje je poznato i kao „Stara Srbija“? Bosnu, koja nikad nije bila deo Dušanovog carstva, ali u kojoj je živio značajan deo srpske populacije? Ili Makedoniju, na jugu, koja je još uvek bila pod osmanskom vlašću? Jaz između zamišljenog cilja ujedinjenja i slabih finasijskih i vojničkih sredstava kojima je raspolagala srpska država, ukazivao je na to da političari u Beogradu nisu imali kud do da reaguju oportunistički na brze promene okolnosti na Balkanskom poluostrvu. Upravo zato je srpska spoljna politika između 1844. i 1914. menjala svoj pravac kao igla na kompasu. Kad su se 1848. Srbi u Vojvodini pobunili protiv politike mađarizacije u mađarskoj revolucionoj vladi, Garašanin im je pružio pomoć u potrepštinama i dobrovoljcima iz Srbije. Godine 1875. svi pogledi su bili uprti u Hercegovinu u kojoj su se Srbi pobunili protiv Turaka – među onima koji su pohitali na mesto događaja bili su i Pašić i budući kralj Petar Karađorđević koji se kao vojni zapovednik borio pod drugim imenom. Od 1903, posle neuspešnog lokalnog ustanka protiv Turaka, jačao je interes za oslobođenje Srba u osmanskoj Makedoniji. Kada su 1908. Austrijanci zvanično anektirali Bosnu i Hercegovinu (koju su držali pod okupacijom od 1878), okupirane oblasti momentalno su se našle na vrhu liste prioriternih ciljeva. Međutim, tokom 1912. i 1913. pokazalo se da je prednost ponovo dobila Makedonija.

Srpska spoljna politika morala je da se bori s neskladom između vizionarskog nacionalizma koji je prožimao političku kulturu zemlje i složene etničke stvarnosti na Balkanu. Kosovo je bilo u središtu srpskog mita, ali etnički gledano ono nije bilo jedinstvena srpska teritorija. Muslimanski Albanci činili su većinu barem od kraja XVIII veka.⁴⁸ U Dalmaciji i Istri mnogi koje je Vuk Karadžić ubrajao u Srbe bili su zapravo Hrvati koji nisu želeli da se pridruže Velikoj Srbiji. U Bosni, koja istorijski nikad nije bila deo Srbije, živelo je mnogo Srba (kad je 1878. Austrougarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, od ukupnog broja stanovništva 43 posto bili su Srbi), ali i katoličkih Hrvata (oko 20 posto) te bosanskih Muslimana (otprilike 33 posto). (Opstanak značajne muslimanske manjine bilo je jedno od izrazitih obeležja Bosne – u samoj Srbiji muslimanske zajednice uglavnom su bile primorane da se isele ili su njihovi pripadnici proterivani ili ubijani tokom duge borbe za nezavisnost.)⁴⁹